

MOLIYA VA BANK ISHI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI BANK-MOLIYA AKADEMIYASI ILMIY JURNALI

Ўзбекистонда пенсия таъминоти тизими муаммолари ва ҳал этиш йўллари

Ачилов Уйғунжон Улуғбекович

Тошкент молия институти мустақил изланувчиси

Ёзишмалар учун электрон почта: uygunachilov@gmail.com

Мақола ҳақида маълумот

Топширилган вақти: 26.11.2022

Қабул қилинган вақти: 29.12.2022

Таянч сўз ва иборалар: пенсия, пенсия таъминоти, пенсия жамғармаси, молиявий барқарорлик, пенсия ёши, меҳнат стаж, эконометрик модел, ўртача пенсия миқдори.

Аннотация

Мазкур илмий мақолада Ўзбекистонда пенсия таъминоти тизими муаммолари тадқиқ қилинган. Пенсия таъминоти тизими муаммоларини юзага келтирувчи сабаблар ва омиллар аниқланган, таҳлил қилинган ҳамда уларни ҳал этишга қаратилган хулоса ва таклифлар ишлаб чиқилган. Тадқиқотда бир неча мамлакатларнинг пенсия тизими кўрсаткичлари ва амалдаги ҳолати ўзаро таққослаш орқали тегишли хулосалар шакллантирилган. Пенсия тизимининг келгуси истиқболлини белгилашда фойдаланиш учун тегишли эконометрик модел тузилган. Пенсия жамғармасининг молиявий барқарорлигини таъминлаш ҳамда жамғарманинг даромадлари ва харажатлари мутаносиблигини кўрсатувчи математик тенглама шакллантирилган.

Problems of the pension system in Uzbekistan and ways to solve them

Achilov Uygunjon Ulug'bekovich

Independent researcher of Tashkent Institute of Finance

Corresponding author: email: uygunachilov@gmail.com

ARTICLE INFO

Received: 26.11.2022

Accepted: 29.12.2022

Key words: pension, pension provision, pension fund, financial stability, retirement age, work experience, econometric model, average pension amount.

Abstract

This scientific article examines the problems of the pension system in Uzbekistan. The reasons and factors causing the problems of the pension system were identified, analyzed, and conclusions and proposals aimed at solving them were developed. In the study, relevant conclusions were formed by comparing the indicators of the pension system and the current situation of several countries. An appropriate econometric model has been developed for use in defining the future perspective of the pension system. A mathematical equation has been formulated to ensure the financial stability of the pension fund and show the proportionality of the fund's income and expenses.

Кириш

Халқаро амалиёт кўрсатишича, пенсия тизими дунё аҳолисини ижтимоий таъминоти соҳасидаги энг муҳим йўналишларидан бири бўлиб, демографик омилларни ҳисобга олган ҳолда пенсия тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлаш, ногиронлик

ва боқувчисини йўқотганлик пенсияларини тайинлаш билан боғлиқ муаммоларни оқилона ҳал этиш, айниқса, бугунги шароитда долзарб аҳамият касб этмоқда. Жаҳон банки (World Bank) ва Халқаро меҳнат ташкилоти (ILO – International Labour Organization) маълумотларига кўра, «жаҳон миқёсида пенсия ёшига

етган шахсларнинг 68 фоизигина пенсия таъминоти билан қамраб олинган, бироқ аксарият мамлакатларда бундай тўловларнинг ҳажми кексаларнинг ижтимоий фаровонлигини таъминлаш ва камбағалликдан қутилишига имкон бермайди»[1]. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг маълумотларига кўра, «2035 йилга келиб, дунё аҳолисининг 13 фоизини ташкил этадиган 1,1 миллиард киши 65 ёшдан ошади»[2].

Ўзбекистонда пенсия таъминоти тизимини такомиллаштириш, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг молиявий барқарорлигини таъминлаш мавжуд пенсия тизимини ислоҳ этиш заруратини юзага келтирди. Хусусан, аҳолининг ўртача умр кўриш даврининг узайиб бориши ва шунга монанд равишда пенсионерлар сонининг кўпайиб бораётганлиги, тўлиқсиз иш стажы билан пенсияга чиқаётганлар сонининг ўсиш тенденциясига эга эканлиги, фуқароларнинг ёшга доир пенсия миқдори билан меҳнат стажы ўртасидаги боғлиқликнинг заифлиги, нодавлат пенсия таъминотининг шаклланмаганлиги каби омиллар фуқароларнинг давлат ижтимоий суғуртасидаги иштирокига салбий таъсир ўтказиши ва давлат пенсия таъминоти тизимини ислоҳ қилиш зарурлигини тақозо этади.

Адабиётлар шарҳи

Пенсия таъминоти тизими муаммолари бўйича тадқиқотлар олиб борган бир гуруҳ хорижий иқтисодчилардан Bloom, D.E., Chatterji, S., Kowal, P., Lloyd-Sherlock, P., McKee, M., Rechel, B., Rosenberg, L., Smith, J.P. кабилар фикрича, «кексалар улушининг ортиши уларнинг парвариши ва соғлиғи учун харажатларни ҳам ортишига олиб келади, бу эса пенсия тизимида пенсия тўлови билан боғлиқ юқламани оширади, пировардида пенсия таъминоти сиёсатини қайта кўриб чиқишини тақозо қилади»[3].

Маҳаллий иқтисодчи-олимлардан Д.Рустамов, Б.Маматовлар мазкур муаммони юмшатиш учун халқаро меҳнат ташкилоти тавсияларига риоя қилиш зарурлигини таъкидлашади. «Унга кўра ёши катта инсонлар ҳар куни 30-40 дақиқалик соғломлаштириш машқларни бажаришлари ва кунига 2-3 километр пиёда юриш муҳимдир. Бу организмда ҳазм қилиш, юрак хуружи, қон томир ва саратон каби жиддий касалликлардан ҳимоя қилишга, кислород билан таъминлаш ва метаболизмни яхшилашга имкон беради, натижада, пенсия тўлови билан боғлиқ юқламани қисман камайтиради»[4].

Иқтисодчи-олимлардан Goh, S.K., McNown, R., Wong, K.N.лар томонидан аҳолининг ёш тақсимидаги ўзгаришлар муҳим макроиқтисодий таъсирга эга эканлиги тадқиқотлар орқали исботланган ва асосланган. Уларнинг фикрича, «узок давр мобайнида ички инвестициялар, реал ЯИМ, инфляция, солиқ баланси ва жорий операциялар балансига демографик ўзгаришларнинг таъсири статистик жиҳатдан аҳамиятли ва жуда кучли»[5].

Papapetrou, E., Tsalaoporta, P. каби олимларнинг илмий тадқиқотларида «умр кўриш даражаси

узайишининг салбий таъсирини юмшатиш борасида чора-тадбирлар ишлаб чиқишда меҳнат бозори сиёсати, пенсия ислохотлари, инсон капиталига кўпроқ инвестициялар ва технологик инновацияларга устувор аҳамият берилиши зарур»[6] лиги алоҳида қайд этилган.

Ўзбекистон миллий пенсия таъминоти тизимини тадқиқ қилган иқтисодчилардан Ш.Ражабов, А.Ҳайдаров, Ж.Турсунов, Д.Шолдоров кабилар миллий пенсия тизимидаги мавжуд бир қатор муаммоларга тўхталиб, уларни бартараф этиш борасида таклифларини беришган. Жумладан, миллий пенсия тизимидаги муаммолар сифатида кексايш ва аҳолининг камайиши, натижада ишловчилар томонидан пенсия тизимига ўтказмаларининг камайиши, узок даврдан буён пенсияга чиқиш ёшининг демографик ўзгаришларга мутаносиб қайта кўриб чиқилмаганлиги, пенсия таъминоти тизими молиявий барқарорлиги ишончли эмаслиги кабилар қайд этилган.

Пенсия таъминотининг давлат томонидан молиялаштирилишининг етарли эмаслиги асосий муаммолардан бири ҳисобланади. «Бу борада пенсия тизимини молиялаштиришнинг бир вақтнинг ўзида уч йўналиши: минимал пенсияни кафолатлайдиган давлат пенсия тизими, профессионал ассоциация ёрдамида ўзининг иш берувчиларга қўшимча пенсияни шакллантириш, фуқаролар имкониятларидан келиб чиққан ҳолда алоҳида, хусусий пенсия фондлари ташкил этилиши зарур»[7].

«Бўлажак пенсионерларнинг пенсия ёшига етганида етарли даражада пенсия билан таъминлаш мақсадида Ўзбекистонда давлат кафолати остида нодавлат пенсия фондларини ташкил қилиш»[8], «уч босқичли пенсия тизимини жорий этиш»[9] мақсадга мувофиқ эканлиги асослаб берилган.

Иқтисодчи-олимларнинг қайд этишларича «ўртача пенсия миқдори нисбатан кичиклигининг асосий сабабларидан бири пенсия миқдорини ҳисоблашда унинг базавий миқдорига нисбатан белгиланган чеклов сабабли иш ҳақи миқдори мутаносиб равишда пенсия миқдорига бевосита боғлиқ бўлади. Мазкур чекловни келгусида босқичма-босқич бекор қилиш мақсадга мувофиқдир»[10].

Пенсия таъминоти тизимининг молиявий ҳолати энг муҳим масалалардан ҳисобланади. «Миллий пенсия таъминоти тизиминининг молиявий барқарорлигини таъминлашда демографик омиллар, ижтимоий суғурта тизимида аҳолининг муносиб иштирокини таъминлаш ҳамда пенсия таъминотини молиялаштиришда самрасиз воситалар мавжудлиги, шунингдек, ижтимоий суғуртадаги рағбатлантирувчи механизмларнинг заифлиги асосий омиллардан бўлиб майдонга чиқиши»[11] таъкидланади.

Тадқиқот методологияси

Тадқиқоти амалга оширишда қиёсий ва таркибий таҳлил, индукция ва дедукция, иқтисодий-статистик, эконометрик, эксперт баҳолаш усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси

Узоқ даврдан буён дунёнинг аксарият мамлакатларида пенсия таъминоти аҳоли томонидан ҳукуматга энг кўп эътирозлар билдириладиган ва жамият аъзолари томонидан танқид қилинадиган тизимлардан бири бўлиб қолмоқда. Пенсия тизимидаги ислохотларга жамиятнинг бу каби эътирозлари дунёнинг аксар бошқа мамлакатларида ҳам мавжуд. Бу каби норозиликлар пенсия тизимида ҳал этилиши зарур бўлган кўплаб ижтимоий, молиявий ва ҳуқуқий муаммоларнинг мавжудлигини тасдиқлайди. Муаммолар эса тизим фаолиятини такомиллаштириш ва яхшилаш зарурлигини тақозо этади.

Охирги йилларда Ўзбекистон пенсия таъминоти тизими ҳам такомиллаштириш ва ислохотга муҳтожлиги давлат даражасида эътироф этилди ҳамда тизимда бир қатор чора-тадбирлар амалга оширилди, хусусан, ишловчи пенсионерларга пенсияларнинг тўлиқ миқдорда тўланиши, пенсия миқдорини аниқлаш учун ҳисобга олинган ўртача ойлик иш ҳақи миқдорининг юқори чегарасининг оширилиши кабилар шулар жумласидандир. Бироқ, шунингдек, уч босқичли пенсия таъминоти тизимига ўтиш зарурлиги»[12] мамлакат Президенти томонидан алоҳида таъкидлаб ўтилди.

Юқорида таъкидланганидек, жамият аъзоларининг каттагина сегменти ҳукуматнинг пенсия тизимидаги сиёсатидан норози эканлиги ва ҳукумат томонидан аксарият ҳолларда жамият аъзолари томонидан салбий қабул қилинадиган пенсия ислохотларини амалга ошираётганлиги билан боғлиқ муаммоларнинг сабаблари нималардан иборатлиги ва унинг ижобий ҳал этилиши муҳим аҳамиятга эга.

Пенсия таъминотидаги мавжуд муаммолар кенг қамровли бўлиб, улар ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий, ҳам молиявий аҳамият касб этади. Ижтимоий аҳамияти шундаки, пенсия тўловлари аҳолининг ижтимоий таъминотга муҳтож аъзоларига берилиши нуқтаи назаридан тўловларнинг чекланиши ёки кечиктирилиши жамиятдаги ижтимоий барқарорликка салбий таъсир қилади, иқтисодий аҳамияти шундаки, пенсия таъминотининг аксарият даромадлари бадаллар ва мажбурий тўловлар ҳисобига шакллантирилади, уларнинг оширилиши эса ишлаб чиқариш учун йўналтириладиган ресурсларни қисқартиради, молиявий жиҳатдан эса пенсия таъминоти маблағлари кенг қўламда инвестицион фаолиятда фойдаланилади. Пенсия тизими демографик омиллар билан узвий боғлиқлиги сабабли кўп ҳолларда муаммолар узоқ давр мобайнида етилиб келади, шунинг учун ҳам уларни ҳал этиш ҳам узоқ даврни талаб қилади.

Пенсия таъминоти муаммоларини тадқиқ қилиш учун тизим фаолиятига оид бир қатор масалаларни ўртага ташлаш мақсадга мувофиқ назаримизда: «жамиятнинг барча аъзолари пенсия олиш ҳуқуқига эгами (эга бўладими)?», «пенсия миқдори нормал

турмуш кечириш учун етарлими?», «пенсия таъминоти тизимининг молиявий ҳолати барқарорми?» ва ҳоказолар.

Пенсия таъминоти тизими муаммолари жаҳонда узоқ давр мобайнида тадқиқ қилиб келинган. Тадқиқотчилар миллий пенсия тизимидаги муаммоларни мамлакатдаги ижтимоий, иқтисодий, демографик ва молиявий ҳолат билан боғлаган ҳолда тадқиқ қилишади.

Пенсия тизимидаги муаммоли жиҳатларнинг аксарияти демографик вазият билан боғлиқдир. Охирги 6-10 йил ичида жаҳон аҳолиси таркибида 60 ёш ва ундан катталарнинг улуши 8 фоиздан 10 фоизга кўтарилди, келгусида бу ўсиш шиддат билан давом этиши прогноз қилинмоқда.

Миллий пенсия таъминоти тизимида қандай муаммолар мавжудлигини тадқиқ қилиш учун пенсия таъминоти тизимига қаратилган қуйидаги масалаларни кўриб чиқиш, таҳлил қилиш, таққослашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- пенсия тизимида демографик омиллар билан боғлиқ муаммоли жиҳатларнинг мавжудлиги;
- барча фуқароларнинг ҳам пенсия олиш ҳуқуқига эга ёки эга бўлмаслиги;
- пенсия миқдори шахснинг яшаш минимуми даражасини таъминлашга мувофиқ бўлиши;
- фуқароларга пенсияга ёшига етиб, давлат пенсиясини расмийлаштиришдаги муаммоли вазиятларнинг вужудга келиши;
- миллий пенсия таъминоти тизимининг молиявий жиҳатдан барқарорлиги;
- миллий пенсия таъминоти тизимининг ташкилий-иқтисодий асослари.

Юқорида келтирилган муаммоларни атрофлича кўриб чиқиш, уларни жаҳонда намуна сифатида белгиланган мезонлар билан, бошқа мамлакатлар кўрсаткичлари билан ўзаро таққослаш орқали аниқлаш ва баҳолаш зарур.

Пенсия тизимига оид тадқиқотларнинг аксариятида тизимдаги муаммоларнинг бош сабаби сифатида белгиланган пенсияга чиқиш ёши ҳамда аҳолининг умр кўриш даври ўртасидаги тафовутнинг кенгайиб бориши кўрсатилади. Бу тафовутнинг кенгайиб бориши инсонларнинг умр кўриш давомийлигининг узайиши, туғилиш кўрсаткичларининг пасайиши, мамлакатнинг меҳнатга лаёқатли қисмининг миграцияси кабилар билан боғлиқдир.

БМТ ҳисоб-китобларига кўра, «жаҳон аҳолиси таркибида 65 ёшдан катталарнинг улуши 1990 йилдаги 6 фоиздан 2019 йилда 9 фоизга кўтарилган, прогнозларга кўра 2050 йилга бориб 16 фоизга етади»[13]. Жаҳон миқёсида ўртача умр кўриш давомийлиги эркакларда 69,9 ва аёлларда 74,7 ёшга етди. «Фертиллик даражаси аксинча қисқариб бориши кузатилмоқда, хусусан, жаҳонда 1990 йилда 3,0 ни»[14], «2019 йилда 2,5 ни ташкил этган, 2050 йилда 2,2 га тушади»[15]. Барча халқаро ташкилотларнинг ҳисоб-китобларида умр кўриш даври шиддат билан узайиб борганлиги ва давом этиши, фертиллик даражасининг эса пасайиб борганлиги ва бориши қайд этилади.

1-жадвал

Жаҳоннинг баъзи мамлакатларида демографик омиллар ўзгаришлари ва уларнинг пенсия тизимига таъсири[16]

.	Мамлакатлар	1991 йил	2010 йил	2019 йил	2050 йил
I	Ўртача умр кўриш давомийлиги (йил)[17]				
1	Германия	75,98	80,4	81,1	85,26
2	АҚШ	75,65	78,9	78,8	83,1
3	Россия Федерацияси	66,58	70,3	72,3	76,6
4	Япония	79,42	83,3	84,4	87,9
5	Саудия Арабистони	70,11	74,4	74,9	79,3
6	Камерун	52,6	56,3	58,8	66,4
7	Ўзбекистон	66,27	70,2	71,5	74,7
II	Фертилик кўрсаткичи (бирликда)				
1	Германия	1,30	1,39	1,6	1,7
2	АҚШ	2,03	1,9	1,8	1,8
3	Россия Федерацияси	1,55	1,66	1,8	1,8
4	Япония	1,48	1,4	1,4	1,6
5	Саудия Арабистони	5,55	2,85	2,3	1,7
6	Камерун	6,22	4,8	4,5	3,1
7	Ўзбекистон	3,95	2,5	2,4	1,9
III	65 ёшдан ошганларнинг жами аҳолидаги улуши (%да)[18]				
1	Германия	15,1	20,6	21,6	30,0
2	АҚШ	12,7	13,0	16,2	22,4
3	Россия Федерацияси	10,6	13,1	15,1	22,9
4	Япония	12,3	22,5	28,0	37,7
5	Саудия Арабистони	2,8	3,0	3,4	17,2
6	Камерун	3,4	2,8	2,7	4,5
7	Ўзбекистон	4,2	4,5	4,6	12,2

Қуйидаги 2-жадвал маълумотларига кўра, 2010-2021 йиллар давомида иқтисодиётда бандлар сони 17 фоизга ўсган бир пайтда пенсия ва ижтимоий нафақа олувчилар сони 24,2 фоизга ошган. Худди шу даврда 55 ёшдан ошган аёллар ва 60 ёшдан ошган эркеклар сонининг ўсиш даражаси 80,4 фоизга тенг бўлган. Мазкур йилларда 55 ёшдан ошган аёллар ва 60 ёшдан ошган эркеклар сонининг ўсиш суръати пенсия ва

ижтимоий нафақа олувчилар сонининг ўсиш суръатидан юқори бўлган, бир вақтнинг ўзида пенсия ва ижтимоий нафақа олувчилар сонининг ўсиш суръати иқтисодиётда бандлар сонининг ўсиш суръатидан юқоридир. Шуни алоҳида қайд этиш керакки, 2010-2021 йиллар давомида 55 ёшдан ошган аёллар ва 60 ёшдан ошган эркеклар сони мунтазам ўсиб бориш тенденциясига эга бўлган.

2-жадвал

Миллий пенсия таъминоти тизимининг асосий кўрсаткичлари[19]

№	Кўрсаткичлар	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1.	Жами аҳоли, млн. киши	30,5	31,0	31,5	32,1	32,6	33,2	33,9	34,5
2.	Иқтисодий фаол аҳоли, млн. киши	13,5	13,7	14,0	14,3	14,6	14,8	14,7	15,0
3.	Иқтисодиётда бандлар, млн. киши	12,8	13,0	13,2	13,5	13,2	13,5	13,2	13,6
4.	Пенсия ва ижтимоий нафақа олувчилар, минг киши	3119,5	3203,9	3324,2	3488,9	3690,3	3878,4	4029,3	4056,8
5.	55 ёшдан ошган аёллар, минг киши	1672,7	1764,8	1866,3	1972,6	2077,4	2184,8	2293,1	2393,1
6.	60 ёшдан ошган эркеклар, минг киши	889,4	932,2	982,8	1041,4	1104,4	1181,1	1259,9	1331,5
7.	Ўртача ойлик иш ҳақи миқдори, минг сўмда	1017,9	1171,6	1293,8	1453,2	1822,0	2324,5	2660,0	3200,0
8.	Тайинланган ўртача ойлик пенсия миқдори, минг сўмда	404,3	438,2	494,2	556,8	640,5	733,2	848,5	924,7
9.	Ўртача умр кўриш давомийлиги, йилда (ёш)	73,4	73,6	73,8	73,7	74,6	75,1	73,4	74,6

2010-2021 йиллар мобайнида барча омилларнинг таъсири остида тайинланган ўртача ойлик пенсия миқдори 5,38 мартага ўсган бир шароитда ўртача ойлик иш ҳақи 6,34 мартага ўсган, яъни ўртача ойлик иш ҳақининг ўсиш суръати тайинланган ўртача ойлик пенсия миқдорининг ўсиш суръатидан юқори бўлган. Бу ва юқорида қайд этилган ҳолатлар пенсия таъминоти тизимида истиқболга қаратилган самарали ислохотлар йўналишларини тадқиқ қилиш заруриятини янада оширмоқда.

Умуман, пенсионерлар сонининг ўсиб бориши

аҳолининг табиий кўпайиши даражасининг юқорилиги ҳамда умр кўриш даврининг узайиб бораётганлигини кўрсатади. «1991-2020 йиллар давомида, яъни 30 йил ичида туғилишлар сони 16,4 фоизга ошган»[20]. Бу эса авлодлар бирдамлигига асосланган пенсия таъминоти тизимини ислоҳ қилиш, пенсия тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлаш нуқтаи назаридан зарур чоралар кўрилишини тақозо этади.

2010 йилда аҳолининг ўртача умр кўриш давомийлиги 73 йилни ташкил этган бўлса, 2021

йилга келиб бу кўрсаткич 74,6 йилга тенг бўлган. «2025 йилга бориб, аҳолининг ўртача умр кўриш давомийлиги 76,4 ёшга етиши прогноз қилинган»[21]. Айрим мамлакатларда бу кўрсаткичнинг даражаси анча юқори. Чунончи, «Японияда умр кўриш давомийлиги 85, Италияда 84, Жанубий Кореяда 81,3, АҚШда 79,1, Туркияда 75,5 ва Грузияда 75,1 йилни ташкил этмоқда»[22].

Биламизки, давлатнинг жамият олдидаги муҳим вазибаларидан бири ижтимоий таъминот бўлиб, бу давлатнинг бош қонун ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган. Хусусан, «ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга»[23] лиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгилаб қўйилган. Давлатнинг айнан мана шу вазибасини таъминлаш мақсадида миллий пенсия тизимлари ташкил этилади.

Мамлакатларнинг миллий қонунчилигида ижтимоий таъминотга муҳтожликни белгилловчи бир қанча мезонлар мавжуд. Бу мезонлар мамлакатдаги ижтимоий, иқтисодий, демографик ва бошқа жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда жорий этилган. Хусусан, пенсия олиш ҳуқуқи учун белгиланган асосий мезонлар: пенсия ёши ёки меҳнат қилиш лаёқатини йўқотганлиги, белгиланган меҳнат стажи ёки пенсия суғуртасида иштирок этганлиги кабилардир. Мазкур

мезонларга жавоб бермайдиганлар пенсия олиш ҳуқуқига эга бўлмайдилар. Лекин, қонунчиликда меҳнат стажига эга бўлмаган ёхуд пенсия суғуртасида иштирок этмаган муҳтож фуқаролар ҳам қариганда, меҳнат қилиш лаёқатини йўқотганда, боқувчисини йўқотган ҳолларда давлатдан ижтимоий таъминот олишлари мумкинлиги белгиланган, бу эса қонунчиликда «ижтимоий нафақа», «ижтимоий ёрдам» ёки «ижтимоий пенсия» каби номлар билан юритилади, фақат бундай тўловлар қатъий белгиланган минимал миқдорларда ҳамда муҳтож бўлганларга берилади.

Пенсия таъминоти тизимидаги жамият учун энг аҳамиятли ижтимоий масалалардан бири бу аҳоли барча қатламининг пенсия суғуртаси тизимида иштирок этаётганлиги ҳамда уларнинг ижтимоий таъминот тизимига қамраб олинганлигидир. Буни аниқлаш учун адабиётларда «қамров даражаси» индикатори қўлланилади.

«Қамров даражаси» фоизларда ёки коэффициентларда ҳисобланади, мамлакат жами аҳолисининг қанча қисми ҳеч бўлмаганда битта ижтимоий таъминот тизимига қамраб олинганлигини ҳамда улар кексайганда, меҳнатга лаёқатсизлик юзага келганида, ишсиз қолганида ва бошқа ҳолларда турмуш кечиришлари учун ҳукумат томонидан кафолатланган тўловларни олишларини англатади.

3-жадвал

Жаҳоннинг баъзи мамлакатларида пенсия ёшидан ошган аҳолининг пенсия билан қамраб олинганлик даражаси [20]

№	Мамлакат номи	Қамров даражаси (жами аҳолига нисбатан фоизда)
1	Германия	99,5 (2016 й)
2	АҚШ	76,1 (2016 й)
3	Россия Федерацияси	90,1 (2019 й)
4	Япония	98 (2019 й)
5	Камерун	8,7 (2016 й)
6	Ўзбекистон	42,7 (2019 й)

Халқаро Меҳнат ташкилоти расмий маълумотларига таянадиган бўлсак, таҳлил учун танлаб олинган мамлакатларда аҳолининг ижтимоий таъминотга қамраб олиниш даражаси ҳеч қайси мамлакатда тўлиқ қамраб олинмаган. Саудия Арабистонининг расмий маълумотлари берилмаган. Биламизки, ижтимоий таъминот тизимининг асосий сегменти пенсия таъминотидир. Шу нуқтаи назардан мазкур жадвал пенсия таъминотига аҳолининг қай даражада қамраб олинганлигининг умумий ҳолатини ифодалайди, деб ҳисоблаймиз. Жадвалдан англашимиз мумкинки, Германия ва Япония аҳолисининг 99,5 ва 98 фоизи ижтимоий таъминотга муҳтожлиги юзага келса, турмуш кечириши учун кафолатланган ижтимоий тўлов (пенсия)га эга бўлади, бу кўрсаткич АҚШда 76,1 фоиз, Россия Федерациясида 90,1 фоизга тенгдир. Камерун мамлакатада атиги 8,7 фоиз аҳоли ижтимоий таъминот тизимига қамраб олинган. Бу борада Ўзбекистондаги вазият 42,7 фоизга тенгдир, бундан хулоса қилиш мумкинки, Ўзбекистон аҳолисининг 57,3 фоизи (ярмидан кўпи) ижтимоий таъминотга муҳтож бўлган ҳолларда кафолатланган даромад

манбаига эга эмас. Бу эса ҳукумат томонидан жиддий пенсия ва ижтимоий ҳимоя ислохотларни амалга ошириш зарурлигини билдиради.

Яшаш минимуми аҳолининг турмуш даражасини кўрсатувчи муҳим мезондир. Бу мезон баъзи иқтисодий адабиётларда «тирикчилик қиймати» деб ҳам таърифланган. «Тирикчилик қиймати» – истеъмол саватини ташкил этувчи товар ва хизматлар тўпламининг жами бозор нархи, яъни уларни харид қилишга кетадиган пул миқдоридир»[22]. Яшаш минимуми умумий ҳолда инсоннинг нормал турмуш кечириши учун зарур маҳсулот ва хизматларнинг пулдаги ифодасидир. Мамлакатдаги иқтисодий-ижтимоий ҳолат, инсон саломатлиги учун зарур бўлган бирламчи маҳсулот ва хизматларнинг минимал ҳажмларидан келиб чиққан ҳолда яшаш минимуми белгиланади. Бу жиҳатдан яшаш минимуми миқдори ва ҳисобланиши мамлакатда қабул қилинган истеъмол саватчасига киритилган маҳсулот ва хизматлар сони ва миқдоридан келиб чиқиб, бошқа мамлакатникидан қисман фарқ қилиши мумкин. Бироқ, моҳият деярли ўзгармайди. Яшаш минимуми даражаси миллий статистикада, халқаро

ташкilotларнинг статистик-таҳлилий ҳисоботларида ҳисоблаб борилади.

Пенсияга чиқувчилар учун пенсия таъминоти тизимидаги энг ёқимсиз ва эътирозли жиҳат пенсияни тайинлаш ва ҳисоблаб чиқаришдаги муаммоли жиҳатлардир. Буларга пенсия тайинлаш учун асос бўлувчи ҳужжатлар сонининг кўплиги, меҳнат стажи ва ойлик иш ҳақи миқдорини аниқлашдаги қийинчиликлар, пенсия тайинлаш учун ҳужжатларни тўплаш учун кўп вақт талаб қилиниши ҳамда уларни топишнинг қийинлиги кабилардир.

Амалдаги қонунчиликка кўра, мамлакатимизда пенсия тўловларини молиялаштирувчи Пенсия

жамғармасининг даромад ва харажатлари баланслашган ҳолатида бўлиши зарурлиги белгиланган. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг даромадлари эса асосан меҳнат ҳақи фондига нисбатан белгиланган ставкаларда ҳисобланувчи ижтимоий солиқ ва давлат бюджети трансфертлари ҳисобига шаклланади. Пенсия тизимининг молиявий барқарорлигини таъминлаш узоқ муддатли даврда тизим даромадларининг унинг харажатларини қоплашга етарли миқдорда бўлишини тақозо этади. Мазкур жараёни математик жиҳатдан қуйидагича тасвирлаш мумкин:

$$O'PM_t * PS_t \leq \sum_{i=1}^k (MHF_t * ISS_t) + \sum_{m=1}^n (QIST_t * QISS_t) + \sum_{z=1}^l (IBT_t * IBS_t) + T_t + e \quad (1)^1$$

Мазкур тенгламанинг ўзгартирувчилари тавсифи: $O'PM_t$ – t-даврдаги ўртача пенсия миқдори; PS_t – t-даврдаги пенсионерлар сони; MHF_t – t-даврдаги меҳнат ҳақи фонди; ISS_t – t-даврдаги ижтимоий солиқ ставкаси, MHF_t га нисбатан фоизларда; $QIST_t$ – t-даврдаги қатъий ижтимоий солиқ тўловчилар сони; $QISS_t$ – t-даврдаги қатъий ижтимоий солиқ ставкаси; IBT_t – t-даврдаги ихтиёрий бадал тўловчилар сони; IBS_t – t-даврдаги ихтиёрий бадал ставкаси, қатъий

миқдорларда; T_t – t-даврдаги Давлат бюджети трансфертлари; e – бошқа ҳисобга олинмаган омиллар. i, k, m, n, z, l – бир турдаги ўзгарувчиларнинг дифференциаллигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Жами пенсия харажатларини пенсия турлари кесимида ҳисоблашнинг дифференциал тенгламаси қуйидагича бўлади:

$$PX_t = \sum_{i=1}^{PSYDP} YDPM_t + \sum_{i=1}^{PSNP} NPM_t + \sum_{i=1}^{PSBYP} BYPM_t \quad (2)^2$$

Бу ерда: $YDPM_t$ – t-даврдаги ёшга доир пенсия миқдори; NPM_t – t-даврдаги ногиронлик пенсияси миқдори; $BYPM_t$ – t-даврдаги боқувчисини йўқотганлик пенсияси миқдори; $PSYDP$ – t-даврдаги ёшга доир пенсионерлар сони; $PSNP$ – t-даврдаги ногиронлик пенсияси олувчилар сони; $PSBYP$ – t-даврдаги боқувчисини йўқотганлик пенсияси олувчилар сони.

Ҳозирги кунда пенсия таъминотининг амалдаги ҳолатидан келиб чиқиб, таҳлилларни амалга оширишда юқоридаги дифференциаллашган

формулалардан фойдаланиш мумкин. Юқоридаги формулалар амалдаги пенсия таъминоти тизими кўрсаткичлардан келиб чиқиб шакллантирилган.

Пенсия тизимида, хусусан, пенсионерлар сонига таъсир қилувчи муҳим омил шубҳасиз аҳолининг ўртача умр кўриш давридир. Тадқиқотимизда пенсионерлар ва нафақа олувчилар сонининг ўзгаришига умр кўриш давомийлиги билан боғлиқлик тенгламасини Ўзбекистондаги 2010-2021 йиллар статистик кўрсаткичлари асосида ҳосил қиламиз (3 формула).

$$\ln TP = 6.87069 * \ln A55 - 3.79362 \ln E60 + 2.24609 + e \quad (3)$$

Бу ерда: $\ln TP$ – йил давомида тайинланган пенсияларнинг натурал логарифмланган қиймати; $\ln A55$ – пенсия ёшидаги аёлларнинг жами аёллар сонидagi улушининг натурал логарифмланган қиймати; $\ln E60$ – пенсия ёшидаги эркекларнинг жами эркеклар сонидagi улушининг натурал логарифмланган қиймати; const – бошланғич қиймат; e – ҳисобга олинмаган омиллар.

Тузилган тенгламанинг детерминация коэффиценти 0,9336 га тенг бўлиб, ҳосил қилинган модел орқали йил давомида тайинланадиган пенсиялар сони ўзгаришининг 93,36 фоизини тушунтириш мумкин. $\ln A55$ нинг олдида турган коэффиценти (6,87069) – пенсия ёшидаги аёлларнинг

жами аёллар сонидagi улушининг 1 фоизга кўпайиши (камайиши) тайинланадиган пенсиялар сонининг 6,87 фоизга кўпайиши (камайиши)ни, $\ln E60$ нинг олдида турган коэффиценти (-3,79362) пенсия ёшидаги эркекларнинг жами эркеклар сонидagi улушининг 1 фоизга кўпайиши (камайиши) тайинланадиган пенсиялар сонининг 3,79 фоизга камайиши (кўпайиши)ни ифодалайди. Мазкур модел асосида шакллантирилган прогнозларни кушидаги 2-расмда акс эттирамиз.

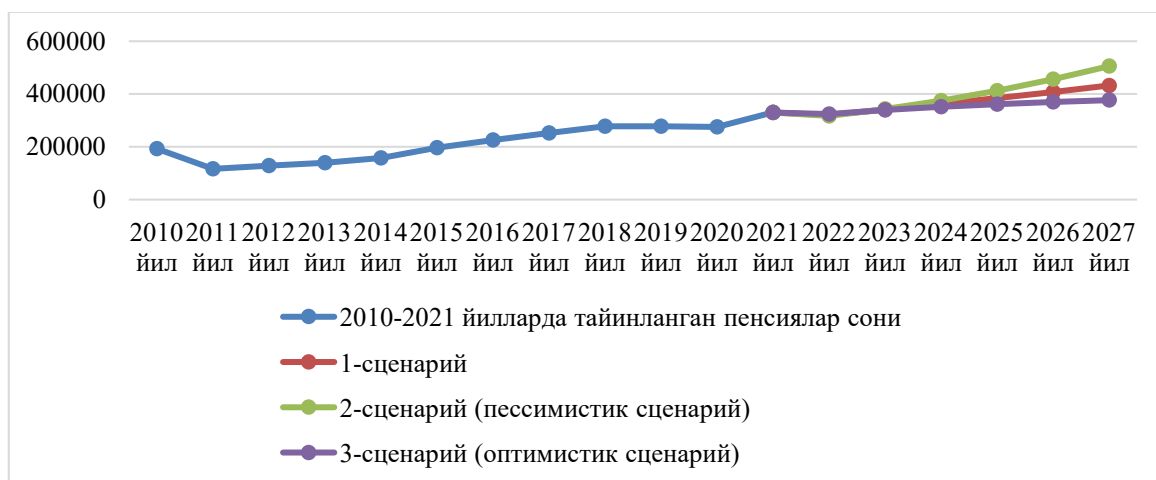
2022-2027 йилларда тайинланувчи пенсиялар сони ортиб бориш тенденциясига эга бўлиши кутилмоқда, бироқ прогнозда 2022 йилда тайинланувчи пенсиялар сони ҳар уччала ҳолда ҳам 2021 йилдаги кўрсаткич

¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

² Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

(330450)дан камроқ бўлади, деб башорат қилинган. 2023 йилдан бошлаб тайинланувчи пенсиялар ҳар уччала сценарий бўйича 2021 йилдагидан кўп бўлади. Бун қуйидаги 2-расмда ёрдамида тасвирлаймиз. Прогнозлардан кўринадики, 1-сценарий бўйича

прогнозда 2027 йилда 432411 та, 2-сценарий бўйича эса 505415 та, 3-сценарий бўйича эса 376670 та пенсия тайинланади. Бу 2021 йилдаги кўрсаткичлардан мос равишда 31, 53, 14 фоизга кўпдир.

2-расм. 2022-2027 йилларда тайинланувчи пенсиялар сони прогнозлари[28]³

Бундан хулоса қилинганда, давлат пенсия таъминоти тизимини ҳам келгуси йилларда мазкур ўзгаришларга мос ҳолда ташкил этиш, бунда бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг молиявий барқарорлигини ошириш, пенсия тизими моделини ислоҳ қилиш, пенсия суғуртасини барқарор ривожлантириш бўйича зарур чора-тадбирларнинг амалга оширилишини тақозо этади.

Хулоса ва таклифлар

Тадқиқот натижалари асосида миллий пенсия таъминоти тизимида қуйидаги муаммолар мавжудлигини қайд этиш мумкин: бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг молиявий барқарорлигини таъминлаш; иш стажи тўлиқ бўлмаган чоғдаги пенсия олувчилар салмоғининг юқорилиги; хусусий пенсия таъминоти тизимини ташкил этиш; муносиб пенсия миқдорларига эришиш; пенсия тайинлашда иш стажини ҳисобга олиш билан боғлиқ муаммолар. Тадқиқот натижаларига асосланиб, ушбу муаммоларнинг ижобий ҳал этилишида қуйидаги чора-тадбирлар муҳим аҳамият касб этади:

1. Пенсия таъминотидаги энг муҳим ва долзарб муаммо бу – фуқароларимизнинг пенсия таъминоти тизимига қамраб олинмаганлигидир. Жаҳон банки маълумотларига кўра, Ўзбекистоннинг атиги 42,7 фоиз аҳолисигина ижтимоий таъминот тизимига қамраб олинган ва иштирок этмокда. Шуни инобатга олган ҳолда, фуқароларни ижтимоий таъминот тизимида иштирок этишини таъминлаш чоратadbирларини ишлаб чиқиш муҳимдир. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бўлган шахсларнинг ташкиллаштирилган меҳнат миграцияси йўли билан

хорижда вақтинча меҳнат фаолиятини амалга оширган даврлари ўзини ўзи банд қилган шахслар шуғулланиши мумкин бўлган фаолият (ишлар, хизматлар) турларига тенглаштириш ва унга ўзини ўзи банд қилган шахслар учун белгиланган солиқларни тўлаш ҳамда пенсия миқдорини ҳисоблаш тартибларини жорий этиш мақсадга мувофиқдир.

2. Пенсия миқдори қўйиладиган асосий талаб шундаки, унинг миқдори мамлакатда тирикчилик учун етарли деб қабул қилинган минимал миқдорлардан кам бўлиши мумкин эмас. Дунёнинг тараққий этган мамлакатларида яшаш минимум миқдорлари ишлаб чиқилган ҳамда пенсиялар миқдорлари мазкур миқдордан кам бўлмаслиги таъминланади, бироқ дунёнинг кўплаб паст даромадли мамлакатларида бу мезон ҳали ҳам ишлаб чиқилмаган. Шунинг билан бирга олган ҳолда пенсия ва нафақаларнинг минимал миқдорларини минимал турмуш кечириш миқдорларидан кам бўлмаслигини таъминлаш зарур.

3. Мамлакатимизда ногиронлиги бўлган шахсларни ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш механизмларини янада такомиллаштириш мақсадида ногиронлиги бўлган шахсларга бериладиган нафақа миқдоридан паст бўлган ногиронлик пенсиялари миқдорини 698 минг сўмгача етказиш орқали ногиронлик пенсиялари миқдорини ногиронлик нафақаси билан тенглаштириш мақсадга мувофиқдир.

4. Ногиронлиги бўлган шахсларга ногиронлик пенсияси тайинлангандан кейинги меҳнат фаолияти даври кейинчалик пенсияни қайта ҳисоблашда меҳнат стажига қўшилмайди, бироқ ногиронлиги бўлган шахсларнинг ижтимоий турмуш фаровонлигини ва моддий таъминотини янада яхшилаш мақсадида I ва II гуруҳ ногиронлиги бўлган шахсларнинг пенсияси

³ Муаллиф томонидан эконометрик модел асосида тузилган.

тайинланганидан кейинги ишланган вақтни иш стажига қўшиб ҳисоблаш ва пенсия миқдорини қайта ҳисоблаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

5. 2010-2021 йиллар кўрсаткичлари таҳлилларидан кўринадики, 2027 йилга бориб тайинланувчи пенсиялар сон 2021 йилга нисбатан 31 фоизга ортади бу эса давлат пенсия таъминоти тизимини ҳам келгуси йилларда мазкур ўзгаришларга мос ҳолда ташкил этиш, бунда бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг молиявий барқарорлигини ошириш, пенсия тизими моделини ислоҳ қилиш, пенсия суғуртасини барқарор ривожлантириш бўйича зарур чора-тадбирларнинг амалга оширилишини тақозо этади.

6. Мамлакатимизда фуқароларнинг пенсия ва нафақаларини ўз вақтида молиялаштирилиши ва тўланиши ғоят муҳим ва долзарб аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан ёшга доир, ногиронлик ва боқувчисини йўқотганлик пенсияларини банк карталари орқали олувчиларга ҳар ойлик пенсия пулининг 1 фоизи миқдорида қўшимча тўлов эвазига тўлов тизимининг замонавий усулларини кенг жорий этиш орқали пенсия нафақа, компенсациялар ва бошқа ижтимоий тўловларни тўлаш ва етказиб беришда фуқароларга қулай шарт-шароитларни яратиш таъминланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Оценка системы социальной защиты в Узбекистане. На базе основного диагностического инструмента (CODI)/ Совместный отчет МОТ, ЮНИСЕФ и Всемирного банка, 2020. – С. 4.
2. Pensions at a Glance 2019: OECD and G20 Indicators, OECD (2019), OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/b6d3dcfc-en>. – 224 p.
3. Bloom, D.E., Chatterji, S., Kowal, P., Lloyd-Sherlock, P., McKee, M., Rechel, B., Rosenberg, L., Smith, J.P. Macroeconomic implications of population ageing and selected policy responses. Volume 385, Issue 9968, 14 February 2015, Pages 649-657. The Lancet
4. Safaralievich, M.B. Directions of development of the pension provision system of citizens in the Republic Of Uzbekistan. Volume 29, Issue 8 Special Issue, 19 April 2020, Pages 62-78. International Journal of Advanced Science and Technology.
5. Goh, S.K., McNow, R., Wong, K.N. Macroeconomic implications of population aging: Evidence from Japan. Volume 68, June 2020, Article number 101198 Journal of Asian Economics.
6. Papapetrou, E., Tsalaporta, P. The impact of population aging in rich countries: What's the future? Volume 42, Issue 1, January - February 2020, Pages 77-95. Journal of Policy Modeling.
7. Ражабов Ш. Пенсия жамғармалари активларини тасарруф қилишнинг молиявий стратегиялари. «Халқаро молия ва ҳисоб» илмий-электрон журнали. №6, декабр, 2019.
8. Турсунов Ж.П. Давлат пенсия таъминотини такомиллаштиришда Пенсия жамғармасининг молиявий барқарорлигини таъминлаш йўллари. «Халқаро молия ва ҳисоб» илмий-электрон журнали. №2, апрел, 2020.
9. Хамдамов Ш.К. Фуқаролар ёшига доир пенсия таъминоти билан боғлиқ рискларни баҳолаш. «Халқаро молия ва ҳисоб» илмий-электрон журнали. №2, апрел, 2020.
10. Маматов Б.С. Меҳнат стаж ва иш ҳақи – келажакда пенсия миқдорини аниқлашнинг муҳим омиллари. «Халқаро молия ва ҳисоб» илмий-электрон журнали. №2, апрел, 2020.
11. Шолдаров Д.А. Ўзбекистонда пенсия таъминотининг молиявий барқарорлигини таъминлаш омиллари. «Халқаро молия ва ҳисоб» илмий-электрон журнали. №2, апрел, 2019.
12. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йилнинг 21 ноябрь куни аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш соҳасидаги устувор вазифалар муҳокамасига бағишланган йўғилиши. <https://uza.uz/oz/posts/aholini-ijtimoiy-muhofaza-qilish-sohasida-yangi-tizim-joriy-21-11-2019>.
13. World Population Ageing 2019. Department of Economic and Social Affairs Population Division. United Nations New York, 2020. P.:2. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/files/documents/2020/Jan/un_2019_worldpopulationageing_report.pdf
14. World Fertility Report 2015. Department of Economic and Social Affairs. United Nations New York, 2017. – P. 4.
15. <https://data.un.org>
16. <https://data.worldbank.org>
17. <https://xs.uz>
18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 ноябрдаги ПҚ-4887-сон «Аҳолининг соғлом овқатланишини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори.
19. Программа развития Организации Объединённых Наций (ПРООН) / United Nations Development Programme (UNDP). Life Expectancy Index 2020. Рейтинг стран мира по средней продолжительности жизни 2020.
20. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 39-модда. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.03.2019-й., 03/19/527/2706-сон, 05.09.2019-й., 03/19/563/3685-сон).
21. <https://www.ilo.org>
22. Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: «Иқтисод-Молия», 2014. – 424 б.